

CHET TILIDAN NEMIS TILIGA ÓZLASHGAN SÓZLAR KLASSIFIKATSIYASI VA OLIMLARNING ILMIY QARASHLARI

Rejepova Sevinch Torebay qizi

O'zMU Filologiya va tillarni o'qitish 4- kurs talabasi

Ilmiy rahbari: O'zMU o'qituvchisi – **Umarova Zamira**

Annotatsiya: Ushbu maqolada nemis tili leksikasidagi chet tillaridan o'zlashgan so'zlarning tasnifi va ularning o'rganilishiga oid tilshunos olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida nemis tilining rivojlanish bosqichlarida lotin, grek, fransuz va ingliz tillaridan kirib kelgan qatlamlar etimologik hamda strukturaviy jihatdan ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada o'zlashmalarning nemis tili fonetik va morfologik tizimiga moslashuvi (assimilatsiyasi) masalalari, xususan, "Lehnwort" va "Fremdwort" tushunchalari o'rtasidagi farqlar zamonaviy tilshunoslik prizmasi orqali yoritib beriladi.

Annotation: This article analyzes the classification of loanwords in the German language lexicon and examines the scholarly perspectives of linguists regarding their integration. The research explores the layers of influence from Latin, Greek, French, and English throughout the developmental stages of the German language from both etymological and structural viewpoints. Furthermore, the paper highlights the issues of adaptation (assimilation) of borrowings into the phonetic and morphological systems of German, specifically addressing the distinctions between "Lehnwort" and "Fremdwort" through the lens of modern linguistic theories.

Kalit so'zlar: Nemis tili, o'zlashma so'zlar, tasnif, leksikologiya, etimologiya, assimilatsiya, lotin-grek qatlami, anglisizmlar, tilshunoslik kontseptsiyalari.

Keywords: German language, loanwords, classification, lexicology, etymology, assimilation, Latin-Greek layer, Anglicisms, linguistic concepts.

XXI asr — axborot texnologiyalari, fanlararo integratsiya va madaniyatlarning jadal almashinuvi davri sifatida tillar taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Dunyo tillari, jumladan, boy tarixiy merosga ega bo'lgan nemis tili ham bu jarayondan mustasno emas.

Bugungi kunda tilning leksik qatlami nafaqat ichki imkoniyatlar, balki tashqi omillar — chet tillaridan kirib kelayotgan o‘zlashmalar hisobiga misli ko‘rilmagan darajada kengayib bormoqda.

Zamonaviy nemis tili leksikologiyasida o‘zlashma so‘zlarni (Lehnwort) o‘rganish, ularni tizimli klassifikatsiya qilish va integratsiyalashuv jarayonlarini tahlil qilish har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayon shunchaki so‘z o‘zlashtirish emas, balki nemis xalqining jahon hamjamiyatidagi siyosiy, iqtisodiy va texnologik ishtirokining lisoniy in’ikosidir. Ayniqsa, internet kommunikatsiyasi, ijtimoiy tarmoqlar va xalqaro biznes tili hisoblangan ingliz tilining (Anglisizmlarning) ommaviy kirib kelishi nemis tili strukturaviy yaxlitligini asrash va rivojlantirish masalasini yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu maqolaning maqsadi nemis tili leksikasidagi chet tili o‘zlashmalarini tasniflash tamoyillarini ko‘rib chiqish hamda bu boradagi fundamental ilmiy qarashlarni tahlil qilishdir. Tadqiqot davomida Werner Betz kabi klassik tilshunoslarning tasniflari bilan bir qatorda, Hermann Paul va Wolfgang Pfeifer kabi olimlarning o‘zlashmalarga nisbatan tarixiy va etimologik yondashuvlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada lotin, grek va boshqa antik qatlamlarning nemis tili poydevori sifatidagi o‘rni hamda ularning zamonaviy til tizimiga assimilatsiyalashuvi masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Nemis tili dinamik rivojlanuvchi tizim bo‘lib, uning lug‘at tarkibi ko‘p asrlik tarixiy-madaniy jarayonlar natijasida shakllangan. Tilshunoslikda leksik qatlamning boyishi ikki yo‘l bilan amalga oshadi: ichki imkoniyatlar (so‘z yasalishi) va tashqi manbalar (boshqa tillardan so‘z olish). Nemis tili leksikasining taxminan 20-25% qismini chet tillaridan o‘zlashgan qatlam tashkil etadi, biroq bu raqam terminologiya va texnik sohalarda ancha yuqoridir. Nemis tilshunosligida chet tili elementlarini tasniflashda ularning assimilatsiya (tilga moslashish) darajasi asosiy mezon hisoblanadi. Shu asosda olimlar o‘zlashmalarni ikki yirik guruhga – Lehnwort va Fremdwort tushunchalariga ajratadilar.

Lehnwörter (To‘liq o‘zlashgan so‘zlar) – bu nemis tili tizimiga shunchalik chuqur singib ketgan so‘zlarki, bugungi kunda oddiy so‘zlovchi ularning chet tilidan kirib kelganini sezmaydi. Ular nemis tilining fonetik, morfologik va orfografik qoidalari asosida qayta ishlangan. Bu so‘zlarning aksariyati qadimgi davrlarda ayniqsa, qadimgi yuqori

nemis tili - Althochdeutsch davrida lotin tilidan kirib kelgan. Masalan, Rimliklar orqali bog‘dorchilik va qurilish madaniyati kirib kelishi bilan vinum so‘zi Wein (vino), murus so‘zi Mauer (devor), fenestra esa Fenster (deraza) shakliga aylangan.

Moslashuv belgilari:

1.Urg‘u: Urg‘u nemis tiliga xos tarzda so‘z o‘zagiga (birinchi bo‘g‘inga) ko‘chgan.

2.Imlo: So‘zlar nemis tili imlo qoidalariga ko‘ra yoziladi (masalan, C harfi o‘rniga K yoki Z ishlatilishi: Käse < caseus).

3.Morfologiya: Ular nemischa turlanish va tuslanish tizimiga to‘liq bo‘ysunadi.

Fremdwörter (Yot so‘zlar)– bu nemis tili leksikasida "begonalik" belgisini saqlab qolgan so‘zlardir. Ular tilga nisbatan yaqin o‘tmishda kirib kelgan va hali to‘liq o‘zlashish jarayonini yakunlamagan.Bu guruhga o‘rta asrlardagi fransuzcha ritsarlik terminlari (Engagement, Restaurant) hamda zamonaviy inglizcha texnologik terminlar (Software, Smartphone, Lifestyle) kiradi.

O‘ziga xosliklari:

1.Talaffuz: So‘z o‘zining asl tilidagi talaffuz xususiyatlarini saqlaydi. Masalan, Restaurant so‘zining oxiridagi "t" harfi fransuzcha an’anaga ko‘ra talaffuz qilinmaydi yoki burun tovushlari saqlanadi.

2.Orfografiya: Yozilishi nemis tili qoidalariga zid bo‘lishi mumkin (masalan, ph, y, ch birikmalarining saqlanishi: Psychologie, Chef).

3.Sotsiolingvistik funksiya: Fremdwortlar ko‘pincha ma’lum bir ijtimoiy qatlam, fan yoki texnika sohasiga tegishlilikni ko‘rsatadi.

Ikki tushuncha o‘rtasidagi chegara va "Puristic" yondashuv:Tilshunoslar masalan, Eduard Engel yoki Joachim Heinrich Campe o‘z davrida Fremdwortlarga qarshi chiqib, ularni "tilni ifloslantiruvchi" elementlar deb hisoblashgan. Biroq, zamonaviy tilshunoslikda bu jarayon tabiiy boyish sifatida ko‘riladi. Aslida, Lehnwort va Fremdwort o‘rtasidagi chegara o‘zgaruvchandir. Bu jarayonni "leksik integratsiya kontinuumi" deb atash mumkin. Ma’lum bir vaqt o‘tishi bilan har qanday Fremdwort o‘zining yot belgilarini yo‘qotib, Lehnwortga aylanishi mumkin. Masalan, o‘tgan asrda yot so‘z hisoblangan Büro (fransuzcha Bureau) bugun nemis tili fonetikasi va imlosiga moslashib, to‘liq o‘zlashgan

soʻzga aylangan. Nemis tili leksikasidagi oʻzlashmalar shunchaki boshqa tildan koʻchib oʻtgan soʻzlar emas, balki nemis xalqining boshqa madaniyatlar bilan iqtisodiy, siyosiy va ilmiy aloqalarining lingvistik inʼikosidir. Ular tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi va sinonimik qatorlarning boyishiga (masalan: beginnen (nemischa) – starten (inglizcha)) xizmat qiladi.

Maqolaning eng muhim nazariy qismi boʻlgan Verner Bets (Werner Betz) tasnifini chuqur tahlil va qoʻshimcha kategoriyalar bilan kengaytiramiz. Betsning 1949-yilda taklif qilgan ushbu modeli bugungi kunda ham nemis tili leksikologiyasining "oltin standarti" hisoblanadi. Verner Bets oʻzlashmalarni oʻrganishda faqat soʻzning tashqi koʻrinishiga emas, balki uning ichki strukturasi va mazmuniga eʼtibor qaratgan. U oʻzining mashhur tizimida oʻzlashmalarni ikki yirik tarmoqqa ajratadi: Lehnwort (tashqi oʻzlashma) va Lehngut (ichki oʻzlashma yoki maʼno oʻzlashishi).

Lehnbildung (Intralingvistik oʻzlashma yasash)- bu jarayonda til tashqaridan tayyor soʻz olmaydi, balki chet tili modeliga tayanib, oʻzining ichki materiallaridan yaʼni oʻzak va qoʻshimchalaridan yangi soʻz yasaydi. Bets buni quyidagi kichik turlarga boʻladi:

1. Lehnübersetzung (Leksik kalka): Chet tili soʻzining har bir morfemasi nemis tiliga soʻzma-soʻz tarjima qilinadi. Bu jarayon "morfologik nusxa koʻchirish" deb ham ataladi.

Misollar:

Inglizcha: Skyscraper (sky + scraper) \rightarrow - Nemischa: Wolkenkratzer (Wolken + kratzer).

Lotincha: Omnipotentia (omni + potentia) \rightarrow - Nemischa: Allmacht (All + macht).

Inglizcha: Brainwashing \rightarrow - Nemischa: Gehirnwäsche.

Lehnübertragung: Chet tili soʻzining maʼnosi saqlanadi, lekin nemischa muqobil tanlashda biroz erkinlikka yoʻl qoʻyiladi. Yaʼni, hamma qismlar ham aynan tarjima qilinmaydi. Misollar:

Inglizcha: Skyscraper \rightarrow - Nemischa: Hochhaus (soʻzma-soʻz: baland uy).

Inglizcha: Fatherland \rightarrow - Nemischa: Vaterland (bu yerda inglizcha country oʻrniga nemischa land tanlangan).

Fransuzcha: Tiers-état \rightarrow - Nemischa: Dritter Stand (Uchinchi tabaqa).

Lehnschöpfung: Chet tili tushunchasi ta'sirida butunlay yangi nemischa so'z yaratish. Bunda chet tili so'zining strukturasi umuman inobatga olinmaydi, faqat u ifodalayotgan tushuncha o'zlashtiriladi. Misollar:

Lotincha: Humanitas \rightarrow - Nemischa: Menschlichkeit.

Fransuzcha: Cognac \rightarrow - Nemischa: Weinbrand.

Lehnbedeutung (Semantik o'zlashish) - bu kategoriyada tilga yangi so'z kirib kelmaydi. Nemis tilida azaldan mavjud bo'lgan so'z chet tili ta'sirida qo'shimcha yangi ma'no kasb etadi. Bu ko'pincha tillararo o'xshashlik (analogiya) natijasida yuz beradi.

Ma'no kengayishi misollari:

Schneiden: Aslida "kesmoq" degani. Inglizcha to cut fe'li ta'sirida u "birovga e'tibor bermaslik", "mensimaslik" (to cut someone) ma'nosini o'zlashtirgan.

Buhne: Qadimda faqat "shiypon" yoki "ustaxona" degan ma'noni bergan. Fransuzcha scène ta'sirida u "teatr sahnasi" ma'nosini oldi.

Maus: Biologik hayvon ma'nosidan inglizcha computer mouse ta'sirida texnik termin ma'nosini o'zlashtirdi.

Fremdwort va Lehnwort farqlarini Verner Bets shunday tasniflaydi: Bu tasnifining yana bir o'ziga xosligi shundaki, u o'zlashma so'zlarni tilga moslashish (assimilatsiya) darajasiga ko'ra ham guruhlaydi:

1. Ganzentlehnung (To'liq o'zlashma): Chet tili so'zi o'z holicha, strukturasi o'zgarmasdan qabul qilinadi (Masalan: Sport, Jazz, Soft drink).

2. Teilentlehnung (Qisman o'zlashma): So'zning bir qismi o'z tilidan, bir qismi nemischa bo'ladi (Masalan: Showgeschäft – inglizcha Show + nemischa Geschäft).

Betsning ushbu klassifikatsiyasi nemis tilshunoslariga chet tili ta'sirini nafaqat yuzaki (yangi so'zlar darajasida), balki chuqur kognitiv va semantik darajada tahlil qilish imkonini beradi. Uning yondashuvi shuni isbotlaydiki, o'zlashish — bu shunchaki so'z "o'g'irlash" emas, balki tilning ichki resurslarini boshqa madaniyatlar bilan boyitish san'atidir. Nemis tili o'z taraqqiyoti davomida ochiq va dinamik tizim ekanligini namoyish etdi. Antik davrdagi lotin va grek tili ta'siridan boshlab, o'rta asrlardagi fransuzcha ritsarlik

terminologiyasi va bugungi kunning global ingliz tili (Anglisizmlar) to'liqigacha bo'lgan jarayonlar tilning leksik-semantik maydonini tubdan boyitdi. Hermann Paul nazariyasiga tayanib aytish mumkinki, o'zlashmalar tilning "tashqi ixtiyori" emas, balki jamiyatning yangi tushunchalarni ifodalashga bo'lgan ichki ehtiyoji natijasidir.

Werner Betz tomonidan taklif etilgan klassifikatsiya modeli nemis tilshunosligida o'zlashmalarni nafaqat "tayyor so'z" sifatida, balki chuqur intellektual jarayon sifatida tushunishga yo'l ochdi. Kalka (Lehnübersetzung) va ma'no o'zlashishi (Lehnbedeutung) hodisalari shuni ko'rsatadiki, nemis tili chet tili modellarini o'zining ichki lug'at boyligi (morfemalari) yordamida qayta ishlab, o'ziga xos milliy shaklga keltira oladi. Bu tilning o'zligini yo'qotmagan holda modernizatsiyalashuv qobiliyatini tasdiqlaydi. O'zlashmalarning integratsiyalashuv jarayoni nemis tilining strukturaviy quvvatini ko'rsatadi. Chet tili so'zlari nemis tili muhitiga kirgach, fonetik, morfologik va grafik jihatdan o'rganiladi. Qadimgi lotincha so'zlarning bugun nemis tili o'zak leksikasidan farqlanmasligi, zamonaviy o'zlashmalarning esa nemischa tuslanish va turlanish qoidalariga bo'ysunishi tilning yuksak assimilyatsiya quvvatidan dalolat beradi.

Purizm harakati vakillari: Joachim Heinrich Campe va Eduard Engelning qarashlari tarixan ziddiyatli bo'lsa-da, ularning roli beqiyosdir. Campe tomonidan taklif etilgan ko'plab "o'rin bosuvchi" so'zlar bugun nemis tilining ajralmas qismiga aylandi. Bu esa tilni yot unsurlardan himoya qilish harakati, aslida, tilning ichki yasaliş imkoniyatlarini safarbar etishga turtki berishini ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda, nemis tili leksikasidagi chet tilidan o'zlashgan qatlam shunchaki begona unsurlar yig'indisi emas, balki tilning ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti, xalqlararo madaniy-iqtisodiy aloqalari va ichki lingvistik imkoniyatlarining qonuniy mahsulidir. O'zlashmalarni klassifikatsiya qilish va olimlarning ilmiy qarashlarini o'rganish nafaqat til tarixini, balki tillarning o'zaro ta'siri sharoitida milliy tilning barqarorligini ta'minlash qonuniyatlarini anglash imkonini beradi. Mazkur maqolada ko'rib chiqilgan tasniflar va nazariy yondashuvlar kelajakda nemis tili leksikologiyasining yangi qatlamlarini tadqiq etishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Betz.W. Deutsch und Lateinisch: Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel. Bonn. 1949
2. Paul.H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle. 1880
3. Pfeifer.W. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Berlin. 1993
4. Duden. Das Fremdwörterbuch. Mannheim. 2015
5. Engel.E. Deutsche Stilkunst. Wien. 1918